

RAHVAKOOLISÜSTEEMI INSTITUTIONAALSED PROBLEEMID ÄRKAMISAJA EESTI MÖTTELOOS (1860.–1880. AASTAD)

Väino SIRK

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; vsirk@hotmail.ee

Artiklis on käsitletud 1880. aastate venestusreformide eelset Läänemere provintside haridussüsteemi kui suure, üle riigipiiride ulatuva saksa haridusruumi eripärast mitmekeelset osa, mis püüdis säilitada autonoomsust Vene seadusandluse ja suurriikliku poliitika raames. Nii koolide kui õpilaste arvult domineeris selles süsteemis eesti- või läti keelne balti talurahvakool, kus 1860.–1880. aastatel ilmesid rahvusluse mõjud ja mille oleviku ning tuleviku ümber puhkenud poleemika õhutas eestlaste poliitikasse pürgimist. On vaadeldud kaht põhilist ärkamisaja koolikorralduslikku, institutsioone puudutavat haridusprobleemi. Esiteks talurahvakooli alluvuse küsimust, toetudes eeskätt Jakob Hurda ja Carl Robert Jakobsoni kirjatöödele ning kõnedele, samuti 1864. ja 1881. aastal tsaarivõimudele esitatud suurmärgukirjade tekstidele. Teiseks on analüüsitud rahvakoolisüsteemi eestlaste huvides arendamise ideestikku.

OMANÄOLINE HARIDUSSÜSTEEM

18. sajandil Venemaal alguse saanud suundumus allutada haridus riigile ja arendada seda riiklikes huvides tipnes Aleksander I valitsusaja algul läbi viidud reformidega, mis ühtlustasid koolikorralduse ning panid aluse koolide riiklikele juhtimis- ja järelevalveorganitele. 1803. aastal asutati Venemaa Rahvaharidusministeeriumi võimkonnas kolme Läänemere provintsi (1812. aastani ka Viiburi regiooni) hõlmanud Tartu õpperingkond. Taasavatud Tartu ülikool kujundati rüütelkondadest sõltumatuks õppeasutuseks ja gümnaasiumide, kreiskoolide, elementaarkoolide ning eraõppeasutuste suhtes viidi ellu riiklik järelevalve.¹ Täielikku kontrolli siinse haridussüsteemi üle siiski ei kehtestatud. Vastutulekuna Läänemere provintside aadlile, kirikule ja linnadele kinnitas Aleksander I 21. märtsil 1804 määrused, millega ülikool sai õiguse välja töötada kohalikele oludele vastavaid, kuid üleriigilistest erinevaid juhendeid.²

¹ Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koost A. Liim. Rahvusarhiiv, Tartu, 1999, 15.

² Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗ). Т. XXVIII, 1804–1805. СПб., 1830, № 21220, 220–223.

Võit Vene-Prantsuse sõjas (1812) kasvatas järsult Vene ühiskonna enese-kindlust ja eneseuhkust. Venemaa rahvusmeelsetele ringkondadele valmistas sellal enim muret hariduses (eriti vene aadli koduõpetuses ja erakoolides) vohav frankofiilia ning gallomaania.³ Saksa keele domineerimist Läänemere provintside hariduselus ei kaotatud, säilisid (ja isegi tugevnesid) vaimsed sidemed ning kontaktid Saksamaaga nii isikute kui õppeasutuste tasandil. Läheduse tõttu saksa vaimulelule võib siinset haridust kõrvutada baltisaksa kirjandusega. Nagu viimast käsitletakse suure, riigipiire ületava “saksa kirjanduse alaväljana”,⁴ võib esimest vaadelda mitmele poole Ida-Euroopasse ulatunud saksa haridusvälja või haridusruumi mitmekeelse osana, mis tegutses mõneti modifitseeritult Vene seaduste alusel. Püsiva ja Vene riigi poolt toetatava koolivõrgu väljaarendamine koguni soodustas Läänemere provintside vaimse eripära kinnistumist impeeriumis.⁵

Talurahvakoolide puhul käitus riik näiliselt printsipiaalselt: ka need allutati Tartu õpperingkonna kuraatorile. Tegelikult alluvussuhet ei kujunenud ja järelevalvet ei saadudki teostada, sest ülikooli koolikomisjonile ei esitatud andmeid talurahvakoolide kohta.⁶ Riigipoolse ebalemise põhjuseks oli nii balti aadli vastuseis kui ka Vene valitsevate ringkondade hoiak: et talurahvas kuulus mõisnike võimu alla, pidas riik selle suurima rahvakihi juhtimist aadli ülesandeks. Erinevalt balti aadlist, kes erimeelsustele vaatamata tegutses luterliku vaimulikkonna toetusel, tegi vene mõisnikkond talurahvahariduse alal vähe ära. Õigeusu vaimulikud olid aga juba 18. sajandil haridustööst kõrvale tõrjutud.⁷ Aleksander I uuendusmeelsusele lootes tegid Georg Friedrich Parrot ja Tartu ülikooli koolikomisjon talurahvakooli tulevikuplaane valgustatud absolutismi ning ratsionalismi vaimus. Ent nende humaansed, rahvasõbralikud püüdlused ei leidnud 1807. aastal valitsuse toetust.⁸

Aastail 1816–1819 kaotati Läänemere provintsidest pärisorjus. Vabastatud talupoegade suhe riigiga jäi aga vastuoluliseks: kogukonnad astusid riigiasutustega otsestesse õigussuhetesse, jäädes samas mõisavalitsuse administratiiv-poliitilise järelevalve alla. Õiguslik dualism peegeldus ka hariduskorralduses. Talurahvahariduse üle reaalselt riiklikku kontrolli – nagu see oli linnades elementaarkoolide üle – ei kehtestatud ka nüüd. Pigem seadustati vastupidine arengusuund.⁹

³ Vt lähemalt **Cooper, D. L.** *Creating the Nation. Identity and Aesthetics in Early Nineteenth-century Russia and Bohemia.* Northern Illinois University Press, DeKalb, Illinois, 2010, 231–250.

⁴ **Lukas, L.** *Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918.* Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, Tartu, 2006, 26.

⁵ **Andresen, A. jt.** *Eesti ajalugu, V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani.* Ilmamaa, Tartu, 2010, 281.

⁶ *Haridusinstituutsioonid Eestis*, 15.

⁷ **Каптерев П. Ф.** *История русской педагогики.* (Библиотека Русской Педагогики.) Алтейя, Санкт-Петербург, 2004, 203, 287, 291.

⁸ *Eesti kooli ajalugu, 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni.* Tegevtoim E. Laul. Valgus, Tallinn, 1989, 303, 305–307.

⁹ 1884. aastal kirjutas keisrile esitatud aruandes slavofiilist senaator Nikolai Manassein kibestunult: “В Лифляндской губернии по крестьянским положениям 1819 и 1860 годов евангелическо-лютеранские народные и приходские школы вовсе изъяты из ведения и контроля правительства” (Manaseina revizija. Materiali Latvijas PSR vēstures pētišanai. Toim A. Drīzulis. Latvijas Valsts Izdevniecība, Rīga, 1949, 185).

1838. aastal loobus valitsus talurahvakoolide mittetoimivast alluvussuhtest kõigis Läänemere provintssides. Liivimaa talurahvaseadusele (1819) tuginedes võeti need õpperingkonna kuraatori võimkonnast ära ja tunnustati nende juhtijatena rüütelkonna ülemkirikueestseisja ameteid.¹⁰ Sellega möönis riik – sajandialguse haridusreformide vaimu vastaselt – siinse talurahvakooli provintssiaalset ja luterlikku iseloomu. Talurahvakool läks Siseministeeriumi alluvusse. Viimane ei seganud end aga kuigivõrd siinse, impeeriumi mastaabis eeskujuliku talurahvaõpetuse asjadesse. Kohalikud juhtivad ringkonnad kujundasid välja luterlike talurahvakoolide juhtimis- ja järelevalveorganid: Liivimaa ülem-maakoolivalitsus (1840) ning Eestimaa ülem-maakoolikomisjon (1856), kreisi maakoolivalitsused Liivimaal (1839) ja kreisi koolikomisjonid Eestimaal (1875).¹¹

Vajadus kindlustada end valitsuse surve vastu ja ühiskondlik areng mõjutasid sajandi keskpaiku baltisaksa juhtivaid ringkondi revideerima laialt levinud vaateid talurahvakoolile kui lugemisoskust ning leeriks ettevalmistust andvale institutsioonile. 1860. aastate lõpul ja 1870. aastate algul kehtestati talurahvale üldine koolikohustus. Koolivõrgu väljakujundamine (eeskätt alama astme talurahvakooli osas) jõudis lõpule, juurutati uued õppeplaanid ja -programmid, õppevahendid ning õpikud ja paranes õpetajate haridustase. Lembit Andreseni hinnangul “rahvakool oli peaaegu tõusnud oma aja kõrgusele”.¹² Balti talurahvakool andis Läänemere provintsside haridussüsteemile mõõtme, mida impeeriumi sisekubermangudes ei tuntud. Ühtlasi allutati balti talurahvakool erinevate rahvuspoliitiliste ja -kultuuriliste taotluste ning liikumiste mõjuväljale.¹³

Läänemere provintsside Tartu ülikooliga tipnevat mitmekeelset haridussüsteemi, mida 19. sajandi esimesel poolel oli vene avalikkuses ja valitsusringkondadeski kõrgelt hinnatud ning imetletud, ei peetud järgnevatel kümnenditel sellisel kujul enam Venemaale vajalikuks. Veelgi enam, seda hakati pidama Vene riikluse huvidele täiesti mittevastavaks.¹⁴

HARIDUSPOLIITILISED RAAMID JA VALIKUD

Talurahvakoolide alluvussuhe sai 1830. aastate lõpul aadlile sobiva lahenduse, kuid vastuolu Vene riikluse arengusuuna, tsentraliseerimis- ja ühtsustamispoliitikaiga säilis, kõnelemata aja jooksul tugevnevast antagonismist vene natsionalismi ning rahvusriigi ideega.

1840. aastail hakkas valitsus siinse talurahvahariduse korraldusele taas jõuliselt survet avaldama, siis juba seoses talurahvamasse haaranud usuvahetusliiku-

¹⁰ ПСЗ. Собрание второе. Т. XIII, отделение второе, 1838, № 11534, 119.

¹¹ Haridusinstituutsioonid Eestis, 19, 30–33, 53–56.

¹² **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Avita, Tallinn, 2002, 187, 192, 203.

¹³ Vt lähemalt **Sirk, V.** Balti talurahvakoolist rahvuskooli lävele. Terminoloogilisi ja tüpoloogilisi vaatlusi. – Acta Historica Tallinnensia, 2010, **15**, 51–72.

¹⁴ Manaseina revizija, 199, 211.

misega religioosse paradigma raames. Kohalikel ülemkihtidel tuli leppida tõsi-
asjaga, et usutunnistuslikult ühtne talurahvakool lõhenes kaheks ja nad kaotasid
kontrolli tuhandete eesti ning läti laste õpetamise üle, siinse haridussüsteemi mär-
gatava osa üle. Kõigepealt (1845) seadustati konvertiitidele õigeusu koolide asu-
tamine. Need allusid esialgu vaid õigeusu kirikuorganitele, ilmalik kontroll puudus
täiesti. Riigi mõju tugevdamiseks asutati 1869. aastal Balti kubermangude õigeusu
talurahvakoolide nõukogu, kuhu kuulus ka õpperingkonna kuraator kui Rahva-
haridusministeeriumi esindaja.

1873. aastal anti õigeusu koolid Rahvaharidusministeeriumi võimkonda. Nime-
tatud ministeerium pani rõhku just hariduse ideoloogilisele küljele, tegutsedes
mitte niivõrd hariduse levitamise kui hariduse poliitilise järelevalve organina.¹⁵
Ääremaadel osutus see ministeerium vene keele juurutamisel ja õppe-kasvatustöö
venepärastamisel väga sobivaks asutuseks. Eesti ja läti talurahvakoolide alluta-
mine sellele ministeeriumile teenis puhtpoliitilisi eesmärke ning oli kohalikele
ülemkihtidele vastuvõetamatu. Baltisaksa aadli ja literaatide vaadetes oli tugev
autonoomiateadvus otsekui ühiseks nimetajaks, mis võimaldas sihikindlat, ühtset
hariduspoliitikat. Suuresti tänu sellele luterlikke talurahvakoole 1870. aastatel veel
Rahvaharidusministeeriumile ei allutatud, kuid see oli vaid ajapikendus.

Eesti rahvuslikud tegelased märkasid valitsuse kasvavat huvi sekkuda siinse-
tesse haridusprobleemidesse, mis esialgu näis olevat suunatud eelkõige balti-
sakslaste vastu. Osa neist hindas seda negatiivselt kui ohtu eesti rahva püsimisele
ja arengule. Teised kuulutasid valitsuse poliitika eestlastele kasulikuks lootuses,
et riigi abiga õnnestub eesti rahvakooli ajakohasemaks muuta, arvestamata, et
talurahvakooli moderniseerimise strateegia Rahvaharidusministeeriumi toel oli
G. F. Parrotil juba 19. sajandi algul nurjunud.

Rüütelkondade hariduspoliitika oli koolkorralduse, kooli ja rahva suhete aspek-
tist konservatiivne, samas õppetöö osas mõistvam ning mõnes osas uuendusmeel-
negi. See peegeldus ka eesti haritlaste vaadetes ja käitumises. Valdavalt mõisteti
alalhoidlik hariduspoliitika hukka, teisest küljest pakkus talurahvakooli ilmselge
areng tööd või muid kaasatagemise võimalusi. Isegi ülimalt kriitiline ja võitluslik
Carl Robert Jakobson kasutas neid meelsasti.¹⁶ Aleksander Elango järgi ei kuju-
nenud eesti rahvuslikul ärkamisliikumisel terviklikku, täpselt sõnastatud ja ühtset
hariduspoliitilist või pedagoogilist programmi,¹⁷ mis aga ei tähenda, et sellel üldse
puudusid püsivad seisukohad ning eestlaste emantsipatsiooni taotlev liin. Igatahes
olid eestlased oma kitsaste võimaluste piirides – aga riikliku suuna ja balti rüütel-
kondade tegevuse kõrval ikkagi märgatava kolmanda faktorina – haridusareenile
ilmunud.

1880. aastatel algas lausrünnak saksa haridusruumile Läänemere idakaldal. Sel
kümnendil liideti ka eesti- ja lätikeelne luterlik talurahvakool ilma valitsuse-

¹⁵ Каптерев П. Ф. История русской педагогики, 287.

¹⁶ Jansen, E. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmekid, piirjooni, mõtteid. Eesti Raamat, Tallinn, 1987, 137–142.

¹⁷ Elango, A. jt. Eesti kooli ajalugu 1860. aastaist 1917. aastani. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 2010, 299.

poolse ainelise toetuseta riikliku Rahvaharidusministeeriumi koolisüsteemiga ning sai selle integreeritud osaks.¹⁸ Kuid valla- ja kihelkonnakooli ei liidetud riikliku koolivõrguga.

TALURAHVAKOOLI ALLUVUSE KÜSIMUS 1860. AASTATEL

19. sajandi Lääne-Euroopas loovutas kirik haridusalal samm-sammult oma positsioone riigile. Kooli ja kiriku suhe tõusis 19. sajandi esimesel poolel teravalt üles. Eesti oludes seostus vaimuliku seisuse ja talurahvahariduse vahekord kohaliku koolivalitsuse ning koolide riikliku alluvuse probleemiga. Eesti tegelaste vaated lahkesid juba 19. sajandi keskpaigas. Johann Voldemar Jannsen pidas kirikut ja kooli lahutamatuks. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi emotsioonidest kantud taunivad ütlused koolielu korraldavate vaimulike kohta on üldtuntud. Samas manitses mõistus teda mitte pooldama talurahvakooli allutamist Venemaa Rahvaharidusministeeriumile, ehkki just sellega oleks kaasnenud kooli ja luterlike pastorite sidemete nõrgenemine. Siin sattusid kirjamehe nagu paljude teistegi ärkamisaja tegelaste haridus- ja rahvuspoliitilised mõtted vastuollu, millele polnud kerge lahendust leida.¹⁹

Luteri kirik oli sajandeid rahvast emakeeles harinud. See haridustöö oli eestlased sidunud lääne kristliku tsivilisatsiooniga, mida paljud haritud rahvuslased hästi mõistsid ja hindasid. Koos luteri kirikuga oli rahvaharidustöös osalenud ka aadel, rüütelkondade roll koolielu edendamisel kasvas, seega tugevnes hariduselu juhtimisel ikkagi ilmalik faktor.²⁰ Vähehaaval kaasati ka talupojad koolielu juhtimisse, kuid mitte üheski vastavas institutsioonis ei lastud neil omandada olulist mõjujõudu.²¹

Reaalset juurdepääsu rahvakooli juhtimisele pidasid eestlased aga üheks oma arengu võtmeküsimuseks. Kasvatat rahulolematust baltisakslaste juhirolliga ei leevendanud paljude jaoks asjaolu, et rahvakool tegi 1860.–1870. aastatel tõesti edusamme. Oli vastuvõtmatu, et aadel ja baltisakslastest vaimulikud klammerdusid seisusliku põhimõtte külge, jätsid endale juhtpositsiooni ning ei arvestanud, et eestlased ei olnud enam pelgalt talurahvas. Lihtsate talumeeste ja vallategelaste kõrval väärinuksid koolide juhtimisorganites sõnaõigust ka pedagoogikat tundvad eestlased. Ärkamisajal leidis selliseid juba mitmeid: Tartu ülikooli ja kohalike

¹⁸ Paralleelsus talurahva kohtusüsteemi ümberkorraldamisega on silmanähtav. Vt lähemalt **Anepaio, T.** Vallakohus – kas ainult talurahva kohus? – Ajalooline Ajakiri, 2007, 3/4, 343–368.

¹⁹ Vt lähemalt: Kreutzwald Koidulale 27.4.1869 ja 1.10.1869 (Fr. Kreutzwaldi kirjavahetus, V. Fr. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873. Toim M. Lepik. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1962, 251, 309).

²⁰ Vt lähemalt **Daukšte, V.** Die “Geschichte der Livländischen Volksschulwesens” von Johann Heinrich Guleke im Gesamtbild der lettischen Schulgeschichte. – Rmt: **Guleke, J. H.** Geschichte des livländischen Volksschulwesens herausgegeben von Detlef Kühn und Vija Daukšte. Beiträge zur Schulgeschichte. Bd. 6. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 1997, 12–17.

²¹ Haridusinstitutsioonid Eestis, 22, 26, 32.

saksakeelsete seminaride kasvandikke, kellest mõnedki olid end kasvatusteaduses täiendanud Saksamaal ning Austria-Ungaris. Et kohalikus koolivalitsuses oli otsustusõigus selgelt baltisakslaste käes, said radikaalsed eestlased võimaluse süüdistada neid kõigis hariduse puudujääkides.

Alternatiivina kohalikule koolivalitsusele nähti talurahvakooli allutamist Venemaa Rahvaharidusministeeriumile. See idee saavutas eestlaskonnas 1860. aastatest üsna laia kandepinna. Lõuna-Eesti valdade 1864. aasta suurmärgukirjas, varase ärkamisaja ideestikku iseloomustavas dokumendis, taotleti:

Et meie vallakoolide suuremaks edenemiseks ja nende arvu suurenemiseks need asutised võetaks haridusministeeriumi otsese valitsemise alla...²²

On iseloomulik, et suurmärgukirjas ei kaevatud saksastamise üle vallakoolis, ehkki palvekirjaliikumise juhtidele olid slavofiilide vaated tuntud. Küll aga peeti soovitatavaks vene keele õpetamist. Kihelkonnakoolidest mindi märgukirjas vaikides mööda.

Hans Kruus leiab, et märgukirjas hariduse suhtes väljaõeldu oli

kindlasti rahvapärane ja sai hiljemini ärkamisaja üheks olulisemaks kultuuripoliitiliseks taotluseks.²³

Vene keele õpetamise nõue pärines tõesti rahva pikaajalisest elukogemusest ja seda võib iseloomustada kui “rahvalik-rahvusliku liikumise” avaldust.²⁴ Mõte anda eestlaste koolitamine Rahvaharidusministeeriumi kontrolli alla sündis aga tõenäoliselt laiema silmaringiga rahvuslaste peas. H. Kruus seostas viimati mainitud idee tekkimise ja sõnastamise 1860. aastate esimesel poolel Viljandimaa köstrite ning koolmeistrite algatatud Eesti Aleksandrikooli asutamise üritusega.²⁵ Kavatsust anda tulevane Eesti Aleksandrikool mitte kohaliku koolivalitsuse, vaid Rahvaharidusministeeriumi võimkonda toetasid Jakob Hurt, F. R. Kreutzwald, Johann Köler, Hans Wühner, Jaan Adamson jt. Selles küsimuses valitses erinevaid mõttesuundi esindavate haritlaste vahel tõesti võrdlemisi suur üksmeel. H. Kruusi järgi põhjustas Eesti Aleksandrikooli alluvuse suhtes saavutatud kokkulepe ka

üldnõude maarahvakooli vabastamise alal kirikuõpetajate ja mõisnike võimu alt. See võis toimuda ainult sel teel, et kool otseselt allutataks haridusministeeriumile.²⁶

Kõnesoleva ulatusliku haridusideoloogilise liikumise tekkemehhanism jääb H. Kruusi käsitluses ikkagi veel ebaselgeks ja mitte päris veenvaks: taotlus allutada talurahvakool Rahvaharidusministeeriumile ei iseloomustanud ainult ärkamisaja eestlasi, vaid see haaras ka läti talurahvast Liivimaal ning isegi Kuramaal.²⁷ Selle

²² **Kruus, H.** Eesti ajaloo lugemik, III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1929, 199.

²³ **Kruus, H.** Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. – Rmt: **Kruus, H.** Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60.–80-ndad aastad. Lühiaurimusi. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, 75.

²⁴ “Rahvalik-rahvuslik liikumine” on Friedebert Tuglase kasutatud mõiste: **Tuglas, F.** Eesti Kirjameeste Selts. Kogutud teosed, 13. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2009, 25.

²⁵ **Kruus, H.** Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, 75.

²⁶ Samas.

²⁷ Vt viide 51.

liikumise tagapõhjaks olid eeskätt mõlemale Läänemere provintside põlisrahvale paljuski sarnased arengud: esiteks sidemete tihenemine Venemaaga, millest ei jäänud puutumata ei talurahvas ega kujunev rahvuslik intelligents (1863. aasta passi-korraldus, väljarändamine, sh mõlemast rahvusest haritlaste asumine impeeriumi pealinna), ja teiseks ühine soov vabaneda kohalike võimude survest ning sõltuvusest. Talurahvakooli (s.o küla- ja kihelkonnakoolide) alluvuse suhtes siiski rahvusliku liikumise tegelastel konsensus puudus. Eestis jäid näiteks F. R. Kreutzwald ja J. Hurt 1864. aasta palvekirjade aktsioonist eemale.²⁸

C. R. Jakobsoni Eesti Postimehes 27. mail 1870 ilmunud artiklist “Kust tuli mullu nähtud väljarändamise tuju eesti talupoegadele ja kuidas oli seesugune hull tuju üleüldse võimalik”²⁹ väljakasvanud nn suur sulesõda tõi eesti talurahva-hariduse osas esile laia vaadete spektri.³⁰ Siinse talurahvakooli Rahvaharidus-ministeeriumile allutamise küsimust otsesõnaliselt vaagida ei olnud tsensuurialuses eestikeelses ajalehes võimalik. Artiklis “Mis enim tarvis, seda hakakem enim peale” (Eesti Postimees, 29. oktoober 1870) kirjutas C. R. Jakobson ikkagi, et ei saa rahul olla sellega, et koolide juhtimine “üheainsa mehe” käes on, pidades silmas kihelkonna pastorit ja vihjates niimoodi vajadusele kehtivat koolide juhtimis-korda revideerida.³¹

Erilist tähelepanu väärrib see, et autor esitas siin – ilmselt esmakordselt eesti mõteloos – eestlaste oma kooli juhtimisorgani (koolmeistrite komitee) idee. Komitee kompetentsi kuulus kihelkonna- ja külakooli õppeplaani (tunniplaani) koostamine ning sobivate õpikute valimine, mis pidi saama riigivalitsuse kinnituse. Oluline on mõtte kogukonna osavõtu laiendamisest kooliasjus. Kompromissitaotlusele osutab seisukoht, et kogukonna valitud koolivanematel peaksid kooli suhtes pastoriga samad õigused olema, kaasa arvatud koolmeistri ametissevõtmine. Ettevaatlik sõna-kasutus muundus ajuti hoiatavaks:

Ma ütlen, need punktid on kõige vähemalt, mis oma koolide heaks peame nõudma ja mis need mehed tõesti ei saa keelama, kes enamalt nüüd heal meelel natukene oma õigustest ära annavad kui pärast ehk vastumeelt palju enam.³²

Taiplikul lugejal oli muidugi selge, et ähvarduse võib ellu viia vaid riigivõim.

Kirjutisest ei selgu, kas C. R. Jakobson pidas silmas ainult koolmeistrite kihelkonnakomiteed või küündis ta mõtte ka maakonna- või isegi kubermangukomiteeni. Oma Väandras peetud kõnes “Karjad meie põllumeeste rikkus võitegemise teel” (1876) väitis ta, et kui meie rahvakoolides loodusetundmist ja põllutööd õpetama ei hakata, siis on tarvis, et need koolid

teistmoodi juhatuse alla saavad kui siamaale.³³

²⁸ Laar, M. Raamat Jakob Hurdast. Ilmamaa, Tartu, 1995, 43.

²⁹ Jakobson, C. R. Valitud teosed, II. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1959, 80–84.

³⁰ Vt lähemalt Põldmäe, R. C. R. Jakobsoni “suur sulesõda”. – Rmt: Põldmäe, R. C. R. Jakobsoni teedest ja töödest. Eesti Raamat, Tallinn, 1985, 161–183.

³¹ Jakobson, C. R. Valitud teosed, II, 97.

³² Samas, 98.

³³ Jakobson, C. R. Valitud teosed, I. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1959, 272.

Ettevaatusest, ehk siiski ka kindla seisukoha puudumisest, ei väljendanud Jakobson end päris selgelt, jättes isegi võimaluse, et teatud tingimuste täitmisel ei oleks rahvakoolide “teistmoodi juhatust” tarviski.

J. Hurt vältis baltisaksa ringkondadele valusaimat koolide alluvusküsimust, küll aga rõhutas ta, et külakoolid ja kihelkonnakoolid alles “väljaehitamist ootavad”.³⁴ Eestlaste koolijuhtimisorganist rääkis Hurt seoses eestikeelse rahvakooli loodetava kolmanda astmega:

Aleksandri-koolil on oma iseäraline valitsus, mis Riigi koolide ministeeriumi all seisab.³⁵

Kujuneva eesti intelligentsi esindajad kritiseerisid balti talurahvakooli õpetuse sisu selle kitsuse ja ühekülguse pärast. Talurahvaõpetuses oli 19. sajandi keskpaigaski vähe seda, mille taga oluks majanduslik vajadus. Sama võib öelda ka varasema aadlikasvatuse kohta kõikjal Euroopas.³⁶ 19. sajandi keskpaigaks arvestas aga balti aadlikasvatus ja -haridus juba selgelt uueneva ühiskonna vajadusi nii teadusliku haridusega põllumeeste kui tööstus-kaubandustegelaste järele.³⁷ Ent kuigi rüütelkonnad ja kohalik koolivalitsus võtsid suuna 19. sajandi rahvakooli paradigmat ning tegid 1860.–1870. aastatel suurt tööd talurahvakoolivõrgu arendamisel ja õpetuse taseme tõstmisel, ei rahuldanud see eesti rahvusliku liikumise tegelasi. Baltisakslased olid oma suhtumise muutmisega talurahvakooli hiljaks jäänud.

Vaatamata õppe-kasvatustöö ja ainelise külje sageli ülikarmile kritiseerimisele, ei suhtunud eestlased talurahvakooli kui väärtusetusse koolitüüpi. Ka baltisakslased ei saanud – vähemalt avalikul ja ametlikul tasandil – väljendada halvakspanu või ükskõiksust. See oluks poliitiline viga, pealegi lähtusid nad ju põhimõttest “Wem die Schule, dem das Volk”.³⁸ Ei löönud läbi põlglik mõiste “pauper education”, mis peegeldas pigem meeleolusid 19. sajandi arenenud industriaalmaades.³⁹ Eesti külas oli veel palju sellist, mis talurahva jõukamaid ja kehvemaid kihte vähemalt mentaalselt ühendas.⁴⁰ Ja kuigi jõukamad talunikud panid üha enam oma poegi saksa-

³⁴ **Hurt, J.** Mis keeles ja mis ulatuses tuleb meie eesti rahvakoolides õpetada? Kõne pedagoogilisel õhtul Tartus (1. novembril 1869). – Rmt: Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Toim H. Kruus. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1939, 55.

³⁵ **Hurt, J.** Eesti Aleksandri-kool. Üks tähtis kuulutus ja palve kõigele Eestirahvale. – Rmt: **Hurt, J.** Looja ees. Koost H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2005, 195.

³⁶ **O’Day, R.** Social change in the history of education: perspectives on the emergence of learned professions in England, c. 1500–1800. – Rmt: Social Change in the History of British Education. Toim J. Goodman, G. McCulloch, W. Richardson. Routledge, London, 2008, 14–15.

³⁷ **Jansen, E.** Eestlane muutuv ajas. Seisusühikonnast kodanikuühikonda. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, 223–234.

³⁸ **Daukšte, V.** Probleme des lettischen Schulwesens im 19. Jahrhundert bis 1918 – Ergebnisse und Aufgaben der historischen Forschung. – Rmt: Nord-Ost Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Bildung und Nationalismus. Die Schule in ethnischen Mischgebieten (19. und 20. Jahrhundert). Neue Folge. Bd. I. 2. Heft. Toim E. Matthes. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 1992, 341.

³⁹ **Rafty, D., McDermid, J., Jones, G. E.** Social change and education in Ireland, Scotland and Wales: historiography on nineteenth-century schooling. – Rmt: Social Change in the History of British Education, 61.

⁴⁰ **Jansen, E.** Eestlane muutuv ajas, 281.

keelsetesse kreiskoolidesse ning gümnaasiumidesse, oli emakeelne talurahvakool siiski tõusva rahvuse põhiline, toimiv hariduslätte, mille tähtsus eestluse mõtte- ja tundesisisus järjekindlalt suurenes.

1881. AASTA SUURMÄRGUKIRI

Ärkamisaja lõpu eestlaste sotsiaalseid ja rahvuslikke nõudmisi ning ootusi kajastab 17 eesti seltsi märgukiri, mis esitati valitsusele seoses eestlaste audient-siga keiser Aleksander III juurde 19. juunil 1881. Nagu 1864. aasta suurmärgu-kirjas, käsitleb ka 1881. aasta omas rahvakooli üks napolisõnaline punkt. Mõlema märgukirja haridusalaseid nõudmisi on peetud ühesugusteks.⁴¹ Lähemal vaatlusel ilmneb siiski märgatavaid erinevusi.

1881. aasta märgukirjas ei taotletud enam koolide arvu suurendamist: selleks ajaks oli ju koolivõrk juba üsna tihe, vähemalt valla- ja külakoolide osas. Kui 1864. aastal mainiti ainult vallakoole, kõneldi 1881. aasta märgukirja viiendas punktis rahvakoolidest üldisemalt:

Nii kaua, kui rahvakoolid Saksa mõisnikute ja kirikuõpetajate ülevaatamise alla jäävad, ei ole ialgi loota, et seal kasuliku ilmliku teaduste ja Venekeele õppimise eest nii saaks hoolt kantud...⁴²

Kui valdade märgukirja koostajad hoidusid kohaliku koolivalitsuse sõnaselgest hukkamõistmisest, siis 1881. aastal sellest just alustatigi. 1864. aastal anti vaid vihjamisi mõista, et koolides antava haridusega ei oldud rahul (“...meie valla-koolide suuremaks edenemiseks...”), seltside pöördumises nõuti aga konkreetselt ilmalike teadmiste õpetamise tõhustamist. See nõue olnuks just 1864. aastal häda-vajalik, sest 1860. aastate teisel poolel ja järgmisel kümnendil oli geograafia, loodusloo ning ajaloo õpetamine niigi märgatavalt edenenud. Kindlasti näitab aga sõnastuse erinevus, et eesti haridusideoloogia ja pedagoogiline mõte oli 17 aastaga tublisti arenenud ning märgukirjade koostajate teadlikkus ja nõudlikkus kasvanud.

Kõige olulisem erinevus kahe märgukirja haridust käsitlevate punktide vahel on siiski selles, et 1881. aastal ei mainitud enam vajadust talurahvakoolid Venemaa Rahvaharidusministeeriumile allutada. Seda on ajaloolased, püüdmata põhjusi esile tuua, vaid märkinud või nentinud, et mõlemale märgukirjale oli ühine soov, et eesti rahvakoolid allutataks kohaliku koolivalitsuse asemel otseselt Venemaa Rahvaharidusministeeriumile.⁴³

Tsaarivõimudele igati meelepärasest taotlusest loobumise ja koolide alluvuse küsimuse lahtiseks jätmise põhjused vajaksid põhjalikumat analüüsi. Tegu võis olla ettevaatlikkusega 1881. aasta kevade ärevas ja alles ebaselges õhustikus, ehkki äsja troonile tõusnud Aleksander III-sse suhtusid eestlased ning lätlased siis veel enamasti entusiasmi ja lootusega. On võimalik, et põhjus oli siiski sügavamal ja selle taga oli eestlaste poliitilise orientatsiooni evolutsioon.

⁴¹ Vt nt **Jansen, E.** Eestlane muutuv asjas, 417.

⁴² Rahvusliku liikumise radikaalse suuna programm. – Rmt: Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Koost T. Karjahärm. Tallinn, 1997, 138.

⁴³ **Jansen, E.** Eestlane muutuv asjas, 417.

Märgukirja koostamisel ei olnud seltsides ja ajakirjanduses avalikku arutelu, nii oli konspiratiivselt sündinud manifesti esitamine kogu rahva sooviavaldusena problemaatiline. “Füüsiliseks” peaautoriks peetakse C. R. Jakobsoni mõttekaaslast Mihkel Vesket, mistõttu on usutav, et viiendas punktis öeldu oli vastuvõetav Jakobsonilegi. Ajalehes Sakala viidi 1880. aastal küll läbi kampaania rahvakoolide allutamiseks Rahvaharidusministeeriumile. Sakala ei olnud ometi asja algataja, vaid sekundeeris Adam Ainti Tartu Eesti Seitungile.⁴⁴ Poleemika kujunes ägedaks. Sakala soovitas “ministeeriumi usu röövimises” süüdi olevad koolmeistrid valitsusvastastena kohtusse kaevata.⁴⁵ Aga ajalehe taktika ei pruukinud toimetaja arusaamadele adekvaatselt vastata, eesmärk võis olla rahva aktiveerimine ja toetuse säilitamine. Rõkkava riigitruuduse varjus olid eesti ühiskondlikul mõttel ka sügavamad allhoovused.

Kindlasti olid eesti haritlased märganud, et õigeusu talurahvakoolide allutamine Rahvaharidusministeeriumile (1873) ei olnud neid õppeasutusi õitsengule viinud. Endiselt olid nad luterlikest koolidest kehvemad. Toomas Karjahärm on näidanud, et C. R. Jakobson ei soovinud Vene semstvo tähttähest Eestisse ülekandmist, talle oli tähtis eestlaste ja sakslaste võrdne esindatus maaomavalitsuses.⁴⁶ Maaomavalitsuse ja talurahvakooli alluvuse küsimuse interpreteerimises ilmneb märgukirjas analoogne “diplomaatiline reserveeritus”. Enamik eestlastest ei taotlenud näiteks ka vene koolitüüpide – erinevalt kohtuasutustest – Eestisse toomist. Seda näitas hiljem ulatuslik vastuseis ministeeriumikoolidele.

Pedagoogikat tundvad eestlased teadsid, et lastevanemate ja kogukondade õiguste laiendamine kooliasjus oli üks 19. sajandi pedagoogika juhtmõtteid (Johann Friedrich Herbart, Wilhelm Rein jt). Hariduses tähtsustus ühiskondlik initsiatiiv. Teati, et Vene kubermangudes tegi rahvaharidus pärisorjuse kaotamise (1861) järel edusamme. Samas pole võimatu, et eesti tegelased adusid sedagi, et Rahvaharidusministeerium pärssis semstvotest haridustööd. Ministeerium, mis 19. sajandi algul oli impeeriumi hariduse eestvedajaks, tundus nüüd hariduse vaba arengut taotlevale üldsusele hoopis pidurina.⁴⁷

Erihoiakule nii semstvo- kui kooliküsimuses osutab ka üheksapunktilise märgukirja struktuur. Kuus punkti selles koosnevad kahest osast: probleemi selgitus ja konkreetne taotlus, mis algab sõnadega “sellepärast peaks [*resp.* oleks]”, ühel puhul ka “õiguse pärast”. Vaid neljandal (talurahva esindatus kohalikes võimuorganites) ja viiendal punktil (rahvakoolidest) seda ei ole, mõlemal juhul puudub selgelt väljendatud taotlus.⁴⁸

⁴⁴ **Jansen, E.** Carl Robert Jakobson muutuv asjas, 149.

⁴⁵ **Laar, M.** Raamat Jakob Hurdast, 118.

⁴⁶ **Karjahärm, T.** Moderniseerimise strateegiad hilises Vene impeeriumis: semstvo ja Balti maaomavalitsus 1880–1917. – Rmt: Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, II. Koost T. Tannberg, B. Woodworth. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2010, 330.

⁴⁷ **Каптерев П. Ф.** История русской педагогики, 335, 555.

⁴⁸ Rahvusliku liikumise radikaalse suuna programm, 136–140.

Et 1881. aasta märgukirjas pole Rahvaharidusministeeriumi kordagi mainitud, ei tundu juhusliku eksitusena. Aasta hiljem senaator Nikolai Manasseinile esitatud Viljandi ja Tartumaa eesti seltside ning mõnede valdade suuremas märgukirjas ei tehtud rahvakooliga seoses taas ministeeriumist juttu, küll aga leidub seal ütlus:

Et Rahukohtud, vannutatud meeste kohtud ja “Semstvo” meile õige pea sisse saaks säetud, ja otse nenda, kuidas naad Venemaal on...⁴⁹

Massiliselt N. Manasseinile saadetud kirjade hulgas oli selliseid, kus sooviti, et kooli valitsemist tuleks korraldada Rahvaharidusministeeriumi alluvuses ja “omavalitsuse põhjusemõttes”.⁵⁰ Ent needki kirjad ilmutasid – 1864. aasta suurmärgukirjaga võrreldes – rahva eneseteadvuse ja enesekindluse kasvu, julgust esineda riigi ees mitte enam pelgalt palujana, vaid ka omaenese huve ning õigusi esindava osapoolena.

Eesti ärkamisaja aktivistid tähtsustasid kooli alluvust, kuid vaadete skaala selles küsimuses oli lai. Ühel tiival seisis lihtsakoelised talurahvategelased ja demagoogid (nagu Jakob Kõrv), kes pooldasid siiralt või konjunktuursetel kaalutlustel valitsuse tegevust.⁵¹ Vastaspool olid koolide alluvuse muutmise kindlad vastased, kes õigustasid kehtivat korda kas kartusest muutuste ees või rahulolust ja austusest aadli ning kiriku vastu. Kahe äärmuse vahele jäid need, kes pidasid ka eestlasi aktiivseks, kaasaraäkimisõigust väärivaks teguriks. Paljud neist mõtlesid, et valitsuse kõrvaldatud seniste haridustegelaste (valdavalt baltisakslaste) asemele peaksid asuma haritud eestlased, “tublid koolimehed ja isamaalased”, nagu väljendas Ado Grenzsteini Olevik.⁵² Salamisi loodeti kardinaalseid muutusi kasutada eestlaste õiguste laiendamiseks.⁵³ Nagu eespool näidatud, esitas C. R. Jakobson juba 1870. aastal Eesti Postimehes eestlaste koolijuhtimisse kaasamise plaani. Ei ole põhjust arvata, et ta oli 1881. aastaks meelt muutnud.

Nagu C. R. Jakobsoni poliitiliste taotluste puhul sageli, tuleb meil selleski küsimuses oletustega piirduda. Lähtudes tema ühiskondlikest ideaalidest, võib arvata, et ta siingi pidas tähtsaimaks eestlaste võrdseid õigusi sakslastega, konkreetsemalt, õigust otsustada oma hariduse üle vähemalt samal määral, kui seda said teha sakslased. Et ta toetas valitsuse poole apelleerimist, siis lootis ta ilmselt oma eesmäärke Vene võimude abiga saavutada.

Eestlaste emantsipatsiooni veendunud pooldajate hulgas oli rahvuslasi, kes pidasid võimalikuks, et olemasolev talurahvakooli korraldus provintside tasemel ikkagi areneb pidevalt ja rahvakooli saab valitsuse sekkumisetagi reformide teel pare-

⁴⁹ **Kruus, H.** Eesti ajaloo lugemik, III, 286–300.

⁵⁰ **Reiman, W.** Kolm ajaloohallikat venestamise päivilt. – Eesti Kirjandus, 1910, 1, 3.

⁵¹ Nikolai Manassein kirjutas oma revisjoniaruandes: “В многочисленных письменных прошениях, /.../ как лифляндские, так и курляндские крестьяне постоянно выражали усердные ходатайства о подчинении лютеранских сельских школ, /.../ Министерству народного просвещения и об усилении преподавания русского языка” (Manaseina revizija, 197).

⁵² Eestimaalt. Koolivalitsuse muutmise. – Olevik, 23.12.1885.

⁵³ Eelmises viites osundatud kirjutises avaldati soovi, et Läänemere provintsid loodaks etnilisel alusel eesti ja läti kooliringkonnad, ning lisati: “Üks p ä ä s i on see, kui palju võimust meie rahva enese kätte antakse tema koolivalitsuses.”

maks muuta. Siia kuulusid nii F. R. Kreutzwald kui J. V. Jannsen, samuti Helme koolmeister Märt Jakobson, kelle sõnul oli ministeerium “keele ja usu riisuja”,⁵⁴ ning ajajärgu viljakaim haridusideoloog Jakob Hurt.

JAKOB HURT EETIKA JA POLIITIKA VAHEL

Jakob Hurt soovis juba 1863. aastal, et kavandatav Eesti Aleksandrikool alluks Rahvaharidusministeeriumile. Ta nägi, et selle ministeeriumi all tegutsesid edukalt saksa õppekeele koolid, mille laienev võrk oli saksluse viljakaks taime-lavaks. J. Hurt, kes veel 1864. aastal kirjutas “venestamise tondist”, mida ehk ole-maski ei olnud, polnud siiski nii kergeusklik, et ta Aleksandrikooli Rahvaharidus-ministeeriumile allutamises üldse ohtu ei näinud.⁵⁵ Nägi küll, kuid ta julgustas ennast (ja teisi) väitega, et Aleksandrikool kujuneb oma õigustelt võrdseks kõrge-mate saksa koolidega. Ta järeldas, et kui eestlaste kooli tabakski venestuslööök – 1860. aastate keskel tugevnes vene keele õpetamise surve –, saaksid pihta ka kõik saksakeelsed koolid.⁵⁶ Hurt lootis kriisiolukorras tuge saksa mõjujõult ja kohali-kult õiguskorralt (*provinzielle Rechtsstellung*). Aga ta teadis kindlasti sedagi, et oma saksakeelse koolisüsteemi autonoomsuse eest tuli baltisaksa ülemkihtidel pidevalt võidelda.

Igatahes keeldus ta 1881. aastal Peterburis 17 eesti seltsi saadikute märgukirjale oma allkirja andmast, mis ei olnud talle kerge otsus. Et märgukiri väljendas oma põhiosas eesti rahva üldist meelsust ja taotles arenguks vajalikke muudatusi, selles Hurt ei kahelnud. Kindlasti tunnetas temagi – nagu kõik audientsil viibinud saa-dikud –, et tegemist oli suursündmusega eestlaste senises ajaloo. Kuid ta siiski vastandas end teistele delegatsiooni liikmetele, mille peapõhjuseks on peetud märgukirja rahvakooliküsimust käsitlevat punkti.

J. Hurda keeldumise motiive on ajaloolased ikkagi erinevalt seletanud. Ühed autorid on rõhutanud rohkem väliseid asjaolusid, Hurda kui pastori ametiseisun-dit, või leidnud, et ta keeldus allkirja andmast individualistlikel ehk ka “taktiistel põhjustel”.⁵⁷ Teised peavad olulisemaks Hurda maailmavaatelisi tõekspidamisi ja eetilist hoiakut, samuti kartust rahvakooli venestamise ees.

Esimese vaateviisi pooldajana oli õige karm Friedebert Tuglas, kelle järgi oli Hurt

oma “ameti ja seisuse” nimel asetunud vastasrinda rahva valdava enamiku eluhuvidele.⁵⁸

⁵⁴ Jansen, E. C. R. Jakobsoni “Sakala”. Eesti Raamat, Tallinn, 1971, 188.

⁵⁵ Hurt Kölerile 7.1.1864. Dr. J. Hurt'i ja professor J. Köhleri kirjavahetus. – Eesti Kirjandus, 1910, 11, 452.

⁵⁶ Hurt, J. Esimene aruanne tööst Aleksandri-kooli kasuks. – Rmt: Hurt, J. Looja ees, 257–258.

⁵⁷ Roos, J. Jakob Hurt. Eesti vanavara kuningas. – Rmt: Eesti rahvuslikud suurmehed. Elulooline kirjastik noorsoole. K.-Ü. “Kooli-Kooperatiivi” kirjastus, Tallinn, 1936, 225.

⁵⁸ Tuglas, F. Eesti Kirjameeste Selts. Kogutud teosed, 13. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2009, 123.

Ea Jansen leiab, et

Jakob Hurdal kui pastoril ei sobinud esineda selle nimel, et kiriku mõju rahvakoolis vähenetaks; kas ta aga ka koolide võimalikku venestamist kohaliku võimu nõrgenemisel suutis ette näha... on siiski teadmata.⁵⁹

Teist kontseptsiooni esindavad Villem Reiman, kelle arvates Hurt

rahvakooli muutmise palvet mitte otstarbekohaseks ei suutnud pidada,⁶⁰

ja Mart Laar, kelle järgi J. Hurt kartis, et märgukirja viiendas punktis öeldu võib talurahvakooli venestamisele ukse avada. Ta keeldus allkirja andmast oma sise-
mise veendumuse sunnil.⁶¹

On ebatõenäoline, et J. Hurt, kes kõnes pedagoogilisel õhtul (1. novembril 1869 Tartus) hoiatas rahvakooli saksastamiskatsete eest, millele vastatakse venestamisega, oleks 1881. aastaks viimase võimalikkuses kahtlema hakanud, teades, et Aleksander III oli ääremaade rahvuslike huvide veendunud vastane. Ta teadis, et eesti seisuslikul talurahvakoolil puudus siinmail saksa vaste, nii et valitsus võis valla- ja kihelkonnakooli menetleda lahus saksakeelsetest koolidest. Muidugi on mõeldav, et Hurt ei kujutanud tõesti ette talurahvakooli venestamist nii robustsel moel, nagu see mõned aastad hiljem sündis. On aga raske uskuda, et ta võimaliku slaviseerimisega – nii nimetas ta kultuurilist venestamist – üldse ei arvestanud ja keeldus allkirja andmast vaid oma vaimuliku ameti tõttu või hirmust kolleegide reaktsiooni ees. Pealegi oli ta Liivimaa kirikuvõimude voli alt siis juba Peterburi asumisega pääsenud.

18. juuli 1878. aasta kirjas C. R. Jakobsonile ütles Hurt kiriku kohta:

Kes siis seda oma vaimulikkude ema põlgab ja mõnd muud põhja r a h v a v a l g u s -
t a m i s e l e [minu sõrendus – V. S.] tahab panna, eksib minu arvates raskesti.⁶²

C. R. Jakobson pidas rahvakooli ilmalikuks, isegi poliitiliseks institutsiooniks, Hurdale oli aga “südame harimise töö”, mis seostus kirikuga, isegi tähtsam kui “vaimu harimine”.⁶³ Kiriku ja rahvakooli vahekord J. Hurda vaadetes vajab veel selgitamist, kuid kiriku ning kooli lahususe ideed ta kindlasti ei pooldanud, vähemalt mitte Läänemere provintside selleaegsetes oludes.⁶⁴ Kehtinud kirikukorralduse ees ta aukartust ei tundnud, siin oli tal ühisosa C. R. Jakobsoniga olemas. Teadaolevalt ei protesteerinud Hurt märgukirja kuuenda punkti vastu, mis pastoreid karmilt kritiseerides patronaadiõiguse kaotamist nõudis.

⁵⁹ **Jansen, E.** Eesti seltside saadikute audients Vene keisri juures 1881. aastal ja nende märgukiri kui katse osaleda “suures poliitikas”. – Acta Historica Tallinnensia, 1997, 1, 98; E. Jansen viitab M. Laari väitele: **Laar, M.** Raamat Jakob Hurdast, 118.

⁶⁰ **Reiman, W.** Kolm ajaloohallikat venestamise päivil, 3.

⁶¹ **Laar, M.** Raamat Jakob Hurdast, 118.

⁶² **Hurt, J.** Kiri “Sakala” väljaandjale. – Rmt: Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, 202.

⁶³ **Hurt, J.** Tõine aruanne tööst Aleksandri-kooli kasuks. – Rmt: **Hurt, J.** Looja ees, 309.

⁶⁴ J. Hurda arusaamu eesti rahvakooli tollasest seisundist illustreerib E. Janseni lause, millega viimane iseloomustas küll baltisakslaste mõtteummikut: “Ohutunne tekitas konservatiivsust ja tõkestas paljude Euroopas üldlevinud ideede omaksvõttu” (**Jansen, E.** Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa, Tartu, 2004, 93).

Hurda käitumise mõistmiseks tuleb arvestada, et tema nägemuses oli tulevane eesti kirik luterlik rahvakirik (*resp.* rahvuskirik).⁶⁵ Vähehaaval suurenes eestlastest pastorite arv, mis võis kooli juhtimisele kõigepealt kihelkonna tasandil anda teise koloriidi. Seda teadis Hurt oma kogemustest Otepää pastorina.⁶⁶ Kool ja luteri kirik olid Hurda meelest eestlastele eksistentsiaalselt vajalikud, sest nad asetasid eestlased “vene mõju ääremaile” neid “saksastamise rüppe” viimata.⁶⁷

Kindlasti ei olnud tema jaoks võimuvahekorrad ja pragmaatilised kaalutlused sel ajal esmatahtsad. Samuti ei saa välistada ettevaatlikkuse momenti ja kartust eesti seltsidele, eriti Eesti Kirjameeste Seltsile, kahju teha, millest kirjutas F. Tuglas.⁶⁸ Tuleb silmas pidada, et Hurt oli delegatsiooni üks harituim ja kogenuim liige, kes oli harjunud pastoriametis ning seltside juhtimisel arvestama nii eetiliste kui juriidiliste normidega. Seetõttu võis märgukirja nõrk õiguslik alus tema õiglustunnetki tõsiselt häirida. Sel juhul ei seisnenud tema vastuolemise põhjus mitte ainult viiendas punktis.

J. Hurta oli juba 1860. aastate algul mõjutanud F. R. Kreutzwaldi nn kolmanda tee kontseptsioon, mis tähendas eesti asja ajamist saksa ja vene ambitsioonide vahel mõlemat umbusaldades ning hoidudes kummastki sõltuvusse sattumisest.⁶⁹ Selline vaateviis küll kaitses eestlasi nende raskel teel omakeelseks rahvuseks, kuid paraku ei saanud see anda neile mingit orientiiri oma maa poliitilise saatuse probleemides. Nii ei olnud ka Hurt, kes kindlasti soovis kodumaa protestantliku eestiliku-saksaliku ilme säilimist, provintside autonoomia innukas kaitsja. Tema meelest tuli riiklikku ja sotsiaalset venestamist paratamatusena võtta. Ta oli kultuurilise venestamise (slaviseerimise) vastu. Vene riiklus oli aga jõudnud staadiumi, kus Läänemere provintside omapära vastu valmistati ette kompleksset rünnakut, milles sulasid kokku poliitilised ja kultuurilised eesmärgid. Kui aastail 1885–1886 allutas valitsus Liivi-, Eesti- ja Kuramaa luterlikud talurahvakoolid haridusministeeriumile, tegemata kohalikele rahvastele oodatud mõõndusi, kaotas talurahvakooli alluvuse problemaatika aastateks eesti mõtteloos aktuaalsuse.

RAHVAKOOLISÜSTEEMI ARENDAMINE EESTLASTE HUVIDES

1820.–1840. aastatele, rahvusmütoloogia loomise kümnenditele, iseloomulik mõte, et rahva keele ja vaimse maailma säilimise nimel tuleks eestlast saksa hariduse eest kaitsta ning taunida talulaste linna saksakeelsetesse koolidesse pane-

⁶⁵ **Hurt, J.** Eesti päevaküsimused (1874). – Rmt: Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, 153; **Jansen, E.** Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse, 89.

⁶⁶ Balti luteri kiriku etniseerumise, sh eestistumise protsess oli aeglane, aga näiteks õigeusu propageerijad seda isegi ei märganud: **Брюггеманн К.** Православные эстонцы и латыши как фактор сближения Прибалтийского края с Россией, 3. Käsikiri autori valduses.

⁶⁷ **Hurt, J.** Eesti päevaküsimused (1874), 155.

⁶⁸ **Tuglas, F.** Eesti Kirjameeste Selts, 121–124.

⁶⁹ **Laar, M.** Raamat Jakob Hurdast, 41, 60.

mist, taandus. Esile tõusis olemasoleva (saksakeelse) haridussüsteemi eestlaste huvides kasutamise ja eestikeelse hariduse täiustamise ideestik.⁷⁰

1860. aastatel oli eesti tegelaste sagedaseks kriitikaobjektiks koolivõrgu hõredus, seega talurahvaseaduste kooli käsitlevate paragrahvide eiramine. Juba pelk vastava statistika esitamine J. V. Jannseni ajalehes mõjus süüdistuskõnena.⁷¹ Meenutame, et 1864. aasta suurmärgukirjaski taotleti vallakoolide arvu suurendamist. Seoses koolivõrgu väljakujundamisega 1860. aastate keskpaigast ja Põhja- ning Lõuna-Eesti laste kooliskäimise võimaluste ühtlustamisega 1880. aastate alguseks⁷² kaotas see temaatika aktuaalsuse.

Jätkuvalt olid päevakorral kooliaja lühiduse probleemid, esile tõusis õpetuse sisu. J. Hurt aktsepteeris olemasolevaid valla- ja kihelkonnakoole, need olid “tarvilised ja tulusad”, kuid vajasis edasiarendamist.⁷³ Veel 1869. aastal pidi ta rõhutama, et

seni maksev vaatepunkt, nagu oleksid külakoolid ainult ettevalmistuskoolid leeriõpetusele, peab kaduma...⁷⁴

Kirjutamise ja aritmeetika õpetamine pidi kõigis vallakoolides sunduslikuks saama (vähemalt poistele). Tuli piirata usuõpetuse ülepaisutamist ja kodumaatundmine õppeplaani võtta. Kihelkonnakool, talurahvakooli teine aste, laiendas vallakoolis õpitut, lisandusid ka uued õppeained. See koolitüüp (üks igas kihelkonnas) sobis Hurda meelest just tulevastele taluperemeestele.⁷⁵ Hurt ei kõnelnud kihelkonnakoolist kui vallaametnike ja külakooliõpetajate valmendamiseks, mis oli tollal eriti Liivimaal levinud arusaam. Hurda arvates pidid sellised külaühiskonna ametimed hariduse saama juba kõrgema algkooli (kreiskooli) tasemel.

Venestuse eel oli eestikeelses koolisüsteemis kihelkonnakoolile järgnev aste rüütelkondade ülalpidamisel olevad vallakooliõpetajate seminarid. Nendele pööras Hurt vähe tähelepanu. Tema nägemuses pidi kolmandaks kooliastmeks “maal elavale rahvale” saama maakonnakool (maakreiskool), igas maakonnas üks. Näidismaakonnakooli, Eesti Aleksandrikooli asutamine oli 1870. aastate alguseks saanud juba rahvusliku liikumise üheks tähtsamaks ürituseks, Hurt aga selle ideoloogiks ja organisaatoriks.⁷⁶ Valla-, kihelkonna- ja maakonnakoolidega kui eestikeelse haridussüsteemi aktuaalse vajadusega Hurt põhijoontes piirduski. Gümnaasiumides ja saksakeelsetes kreiskoolides pidas ta oluliseks õpetada eesti keelt õppe-

⁷⁰ J. V. Jannsenil on huvitav mõtteavaldus, et Eestis on piisavalt saksakeelseid “ülemaid koolisid”, kuid need kasvatavad targemaid inimesi, mitte aga targemat rahvast: **Schmidt, H.** J. V. Jannseni pedagoogilised vaated. – Eesti Kirjandus, 1925, 3, 98.

⁷¹ **Reiman, V.** J. V. Jannseni elutöö. – Rmt: **Reiman, V.** Mis meist saab? Ilmamaa, Tartu, 2008, 155–156.

⁷² **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III, 168–174.

⁷³ **Hurt, J.** “Mis Aleksandri-koolile vasta pannakse ja mis selle pääle kosta” (1872). – Rmt: Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, 134.

⁷⁴ **Hurt, J.** Kõne pedagoogilisel õhtul. – Rmt: **Hurt, J.** Looja ees, 184.

⁷⁵ Samas, 185.

⁷⁶ Rahva aktiviseerumise pinnal tärkas teisigi omaalgatuslikke üritusi, näiteks kogukondlike merekoolide asutamine riigi toel 1864. aasta merekoolide seaduse alusel. Eesti ja Läti rannakülades ning väikelinnades rahva ühisjõul asutatud merekoole on Bruno Pao nimetanud “rahvuslikeks merekoolideks”: **Pao, B.** Ants Piibu noorusaeg ja Kuressaare periood. – Oma Saar, 28.3.2009.

ainena. Eestikeelse ülikooli võimalikkuse ja vajalikkuse üle otsustavat aga juba “tulevased põlved ja aastasajad”.⁷⁷

Maakonnakool oluks alternatiivne koolitüüp kõrgema algkooli tasemel eeskätt eesti maaühiskonna sotsiaalse ja kultuurilise arengu edendamiseks. Hurt ei kavatsenud maakonnakooli küll linnaeestlastelegi sulgeda, kuid selle kooli spetsiifika seostus siiski maaeluga. 1869. aastal ütles ta:

Ringkonna – ehk maakonnakoolid on kõigepealt haridusasutused tulevastele vallakogukondade ametikandjatele ja juhatajatele: kogukonnavanematele, koolmeistritele, kohtunikudele, kirjutajatele ja muudele selletaoliste ametikandjatele.⁷⁸

Oma varasemates kirjutistes ja kõnedes rõhutas Hurt maakonnakooli erikooli iseloomu, kohandatust maaharilaste-funktsionääride ettevalmistamisele. Hiljem, vastavalt vastaste või lihtsalt praktitsismi eelistavate inimeste õhutatud Aleksandri-kooli põllutöökoolina avamise kampaaniale ja rahvusliku liikumise elavnemisele, toonitas ta kooli üldharivat ning kultuurilist külge: arenev eesti kirjakultuur nõudis juba kihelkonnakoolist kõrgemat, vähemalt kreiskooli tasemel õppeasutust. Veelgi kaugemale läks J. Köleri ja tema mõttekaaslaste kava kujundada Eesti Aleksandrikool reaalkooliks – uutele keeltele, matemaatikale ning loodusõpetusele rõhu asetavaks keskhariduskooliks.⁷⁹ Siin kajastus juba idee luua eesti õppeasutus, mis aitaks alust panna modernsele, professionaalsest aspektist täiuslikule eesti ühiskonnale. Sellisest eesti ühiskonnast unistas ka Hurt, kuid tema meelest pidi see sündima tollal veel saksa kesk-, eri- ja kõrgkoolide baasil, kus luuakse tingimused, mis pidurdavad eesti soost õppurite saksastumist.

Hurt oli seisukohal, et eestlased peavad õpetajakoolituse enese kätte võtma: eesti pedagoogid ja köstrid pidid saama “teaduslikku õpetust” emakeeles. Niisuguse avaldusega esines ta 16. augustil 1874 Liivimaa kirikuõpetajate sinodil.⁸⁰ See oli vihje eesti õppekeelele köstrite ja kihelkonnakooli õpetajate seminari vajalikkusele, sest maakonnakoolide puhul ta köstrite ettevalmistamisest ei rääkinud.

Läti ja eesti maaharilasi koolitanud Valga (Cimze) seminaris oli 1850.–1860. aastatel saksa õppekeel veel põhjendatud ning põlisrahvaste arengule soodus. Kuid 1870. aastatel, kahe noore rahvuskultuuri jõulise kujunemise ajal mõjus seminari selline korraldus juba anakronismina.⁸¹ Seega taotles Hurt köstrite kasvatuses tugevdada rahvuskultuuri osa, mis tähendanuks üht – küll väikest – sammu balti luteri kiriku jagunemisel eesti ja läti rahvakirikuks. Eestlaste alternatiivsele, rahvuslikule õpetajakoolitusele seisis aga nii kohalik kui keskviim kõige kindlamalt vastu.⁸²

⁷⁷ Hurt, J. Esimene aruanne tööst Aleksandri-kooli kasuks. – Rmt: Hurt, J. Looja ees, 251.

⁷⁸ Hurt, J. Kõne pedagoogilisel õhtul, 186–187.

⁷⁹ Vt lähemalt Kruus, H. Eesti Aleksandrikool. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1939, 138–140.

⁸⁰ Hurt, J. Eesti päevaküsimused. – Rmt: Hurt, J. Looja ees, 288.

⁸¹ 1863. aastal pidasid Eesti Aleksandrikooli mõtte algatajad piisavaks, kui suurendatakse eesti õpilaste arvu Cimze seminaris: Kruus, H. Eesti Aleksandrikool, 20.

⁸² Seejuures olid baltisakslased ja Vene valitsus pedagoogikahariduses ägedad konkurendid. Riikliku Balti Õpetajate Seminari avamist Riias (1870) nimetas Liivimaa koolinõunik Johann Heinrich Guleke avalikuks sõjakuulutuseks: Guleke, J. H. Geschichte des livländischen Volksschulwesens, 138.

TÜTARLASTE JA LINNAEESTLASTE HARIDUS TAGAPLAANIL

Tütarlaste koolitamist pidas eesti talurahvas poeglastele hariduse andmise kõrval teisejärguliseks. Õppimis- ja koolikohustus (vallakooli ulatuses) kehtis küll kõigile talulastele võrdselt, aga soolist vahetegemist põhjustasid nii vaimne inertsus kui praktilised kaalutlused, muu hulgas poisse ees ootav väeteenistus. Liivimaa kohalik koolivalitsus soovitas avada tütarlastele eraldi kihelkonnakoole, kuid lubas ka koedukatsiooni.⁸³

Tütarlaste kihelkonnakoolide asutamine edenes aeglaselt. J. Hurt pidas niisugust kooli tarvilikuks igas kihelkonnas – “võõraste keelte täieliku väljajätmisega”.⁸⁴ Tegelikult oluaks see tütarlaste edasiharimist välistav tupikkool. Tütarlaste maakonnakoole nimetas Hurt soovitavaks, kuid mitte lähituleviku ülesandeks. Seni tuleks tütarlaste edasiharimise “juhuslikult tekkivat vajadust mujal rahuldada”.⁸⁵ Siit ei saa välja lugeda küünilist suhtumist, sest Hurdale ei tähendanud õppimine saksakeelses koolis enam paratamatut saksastumist. Ka kõrgemas tütarlastekoolis mitte, mille tõestuseks oli Lydia Koidula, Lilli Suburgi jt hariduskäik.

J. Hurdast enam on naisharidust käsitlenud C. R. Jakobson. Sakalas 18. ja 25. märtsil ning 1. aprillil 1878 avaldatud kirjutises “Meie tütarlaste kasvatamine” kaitses ta naise väärikut emana, lastekasvatajana ja koduhoidjana. Ta väitis, et naise vabaduseta ei ole perekond täiuslik, naise rõhumine surub terve rahva orjaseisundisse.⁸⁶ Naise vabastamisest algab õieti “vaimuharimise töö”, mida Jakobson mõistis avaralt, poliitilise mõõtmega, kui hariduse ja vabaduse sümbioosi tervele rahvale. Naise emantsipeerimisega alustab rahvas teekonda hariduse ja vabaduse poole, sest tugevam on loobunud maailma toore jõuga allasurumisest.⁸⁷ Tundub, et neis ridades peitub allegooria, kus nõrgemaid rahvaid rõhuvaid suurrahvaid sümboliseerib mees ja vabadusele ning haridusele püüdlevaid väikerahvaid naine.

C. R. Jakobson väitis, et seni avatud tütarlaste kihelkonnakoolide kasvandikud on tihti saksastunud ja taluelust võõrdunud. Rahva tulevikule on “tütarlaste koolid kõige tähtsamad”, neid tuleb juurde asutada ja tegutsevates koolides õppekasvatustöö ümber korraldada rahvuslikus ning talumajandusele orienteeritud vaimus.⁸⁸ C. R. Jakobson, tema õde Natalie Johanson-Pärna jpt olid eriti kriitilised mitmesuguste alamati tütarlastekoolide (erakoolid, õmbluskoolid) vastu, mis ei andnud kuigi palju haridust, küll aga õnestasid eesti identiteeti. Alternatiivina nägid nad eelkõige eestimeelseid alghariduskooli tasemel tütarlastekoole. Ideed püüti ka ellu viia: kuueaastase kursusega II järgu tütarlastekooli, kus “saksa–eesti keele koostöös” sisendati eesti tütarlastele rahvuslikku vaimu, pidas Pärnus (1882–1885) ja Viljandis (1885–1892) Lilli Suburg.⁸⁹ 1888. aastal

⁸³ Liivimaa Lutheri usu Maakoolide õpetuse plaanid. Viljandi, 1877, § 34, 11.

⁸⁴ Hurt, J. Kõne pedagoogilisel õhtul, 186.

⁸⁵ Hurt, J. Eesti päevaküsimused. – Rmt: Hurt, J. Looja ees, 287.

⁸⁶ Jakobson, C. R. Meie tütarlaste kasvatamine, I. – Rmt: Jakobson, C. R. Valitud teosed, II, 126.

⁸⁷ Samas, 126, 127.

⁸⁸ Jakobson, C. R. Meie tütarlaste kasvatamine, II. – Rmt: Jakobson, C. R. Valitud teosed, II, 130.

⁸⁹ Undla-Põldmäe, A. Lilli Suburgi tütarlastekool. – Looming, 1990, 4, 560–566.

palus ta koos Anna Wiegandtiga luba reorganiseerida kool I järgu tütarlaste-kooliks, kuid valitsus keeldus. Nii luhtus esimene katse asutada eesti tütarlastele gümnaasiumikursusega õppeasutus.⁹⁰

Eestlased olid linnades kõige kiiremini kasvavaks rahvusrühmaks. Nende osatähtsus oli rahvuslikus liikumises suurem, kui veel hiljuti osati arvata.⁹¹ Talurahvakooli probleemidega võrreldes käsitlesid ärkamisaja juhtivad tegelased linnaeestlaste haridusolusid ja -vajadusi hoopis vähem. Mõisteti, et linnade alg-hariduskorraldus oli võõras ja elukauge, linnaeestlaste võimalused seda mõjutada olid veel väiksemad kui maa-eestlastel oma koolide suhtes.

1864. ja 1881. aasta suurmärgukirjades linna haridusolusid ei käsitletud.⁹² Linnaeestlaste omakeelse hariduse probleemid võisid ärkamisaja tegelaste mõtetes aktualiseeruda muuhulgas seoses Vene 1870. aasta linnaseaduse kehtestamisega Läänemere provintsid (1877), mis senist linnavalitsemise korda moderniseeris. Rahvusliku liikumise mõõduka suuna esindajate 11. septembri 1878. aasta koosoleku protokollis on napp märkus:

...on tarvis, et ka linnadesse Eesti koolisid ehitatakse.⁹³

C. R. Jakobson seostas 25. märtsil 1878 Sakalas ilmunud artiklis “Kust tuleb, et praegu nii palju vargusepattu meie maal leida on?” kasvava kuritegevuse eesti koolide puudumisega linnades. Ta kirjutab aga vaid eesti elementaarkoolide asutamisest linnalastele. Maaeestlaste aktuaalseks probleemiks pidas Sakala toimetaja “ülemate koolide”, s.o kihelkonnakoolist kõrgemate koolide asutamist.⁹⁴

Juhtivate rahvuslaste soovitusel linlastele olid üldsõnalised, mõnikord ükskõikse ja alavääristava varjundiga. Nii loeme C. R. Jakobsoni äsja mainitud kirjutisest:

On aga maal elavad eestlased oma puudust ära hakanud tundma ja Aleksandri-kooliga ülemate eesti koolide seadmisel alustust teinud, siis peaksid linna-eestlased ka selle peale mõtlema, kuidas neile eesti elementaarkoolid linnadesse saavad.⁹⁵

J. Hurt on “Kõnes pedagoogilisel õhtul” (1869) kõrvutanud linna- ja maa-alkoole (kihelkonnakool peab olema maarahvale seda, mis kõrgem elementaar- ehk alam kreiskool linlastele), kuid hariduse ühtsustamise nõuet ta ei esitanud.⁹⁶ Hariduse institutsionaalse ja sisulise ühtlustamise mõtted olid siiski õhus: ka J. V. Jannseni järgi pidid eesti õppekeeleaga koolid võimalikult kiiresti eesti elementaarkoolideks evolutsioneeruma.⁹⁷ Taotlused linnaeestlaste hariduse osas

⁹⁰ Elango, A. jt. Eesti kooli ajalugu, 2. köide, 368.

⁹¹ Laar, M. Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2005, 386.

⁹² Venestuseelsete aastate meeleolusid kajastavas Viljandi- ja Tartumaa eesti seltside ning mõnede valdade märgukirjas N. Manasseinile on linnades asuvate koolide probleeme just keeleküsümuse aspektist käsitletud ja soovitud, “...et kõrge kroonu ka naisterahva kasvatamist ja harimist oma hoole alla võtaks”: Kruus, H. Eesti ajaloo lugemik, III, 294–295.

⁹³ Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale, 135.

⁹⁴ Jakobson, C. R. Valitud teosed, II, 134–135.

⁹⁵ Samas.

⁹⁶ Hurt, J. Looja ees, 185.

⁹⁷ Schmidt, H. J. V. Jannseni pedagoogilised vaated, 97.

radikaliseerusid: soovi, et linnades asutataks eesti õppekeelega elementaarkoole (saksakeelsete kõrvale), ületas ärkamisaja lõpuks hoopis üldisem ja julgem nõue, et linna alghariduskoolides, sh kreiskoolides, kehtestataks eesti õppekeel.⁹⁸

Eestlaste kui rahvusühiskonna alghariduse terviklikku käsitlust ärkamisajal ometi ei loodud. Iseloomulik oli fragmentaarsus: talurahva, linlaste ja tütarlaste haridust vaadeldi lahus. Maarahvakooli jagunemine usutunnistuslikult kaheks erinevaks osaks oli haridustööd ja rahvuslikku agitatsiooni raskendav asjaolu, mida aga ei olnud avalikult võimalik vaidlustada.

KOKKUVÕTE

19. sajandi lõpukümnenditeni oli Läänemere provintside mitmekeelne haridussüsteem saksa haridusruumi spetsiifiline osa Vene riigis. Aleksander I valitsemisajal õnnestus baltisakslastel saavutada ühtlustava riikliku hariduspoliitikaga kompromiss ja leida selle raames neile sobiv eksisteerimisviis, millele aga ei antud mingit garantiid. Kui sajandi algul võis valitsuse tegevuses näha ka valgustuslikke ühtsustamispuudlusi ja tagurlikke tendentse aitas neutraliseerida “tormi ja tungi” esindaja, Tartu õpperingkonna kuraator (1803–1817) Friedrich Maximilian von Klinger, siis hiljem omandas surve religioosse ning suurveneliku ilme.

Eesti ärkamisaja haritlaste ideemaailm küpses eeskätt saksa kultuuri mõjul. Konsolideeruma ja ühiselt tegutsema suunas neid tärpanud rahvustunne, püüd aidata oma rahvuskaaslast, kõipealt talurahvast. Avalikku mõttevahetust ja tegevust oli neil võimalik arendada vaid väga kitsastes raamides. Rahvakoolisüsteemi institutsionaalsed probleemid oli valdkond, kus läbi raskuste õnnestus siiski väljendada oma unistusi ja lootusi, millest kumas läbi Läänemere provintside ühiskonna moderniseerimise ning eestlaste emantsipatsiooni taotlus, samuti eesti ühiskonna eneseteadvuse areng kahe kümnendi vältel.

1860. aastatel, kui ajakirjanduse ja seltside toel hakkas kujunema eesti avalikkus, oli teravaks valupunktiks veel koolide vähesus ning õpetuse madal, sageli alles lugemiskooli tase. Need kaks kitsaskohta – lisaks soov, et koolis õpetataks ka vene keelt – märgiti ära 1864. aasta Lõuna-Eesti valdade suurmärgukirjas. Järgult üha laiemalt omaksvõetud nõuet tugevdada õppetöös universaalse eetilise-religioosse külje kõrval ilmalik-kodumaist sellesse palvekirja veel ei lisatud.

Baltisaksa juhtivad ringkonnad muutsid 1840.–1860. aastatel pöördeliselt oma suhtumist talurahvakooli, mis sai rüütelkondade poliitikas agraarpoliitika kõrval väga oluliseks valdkonnaks. Haridus astus lühikese ajaga pika sammu edasi: kujundati välja koolivõrk, vähenesid erinevused Põhja- ja Lõuna-Eesti koolikorralduses, kehtestati koolisundus jne. Eesti tegelaste kriitika rahvakooli aadressil aga ei vaibunud, pigem tugevnes. Eestlaste hulgas levis arusaam, et haridusküsimusi peab saama ühiskond (*resp.* rahvas) ise lahendada, seda enam et 1870. aastate lõpuks

⁹⁸ Reiman, W. Kolm ajaloohallikat, 3. Õppekeele lähem vaatlus ei mahu käesoleva artikli raamidesse.

kandsid talupojad juba selgelt suurema osa oma koolide ülalpidamiskuludest. Et aga eestlaste võimalused talurahvakooli asjade üle otsustamisel olid marginaalsed, kerkisid eesti avalikkuses 1860. aastatel üles talurahvakooli alluvuse ja alternatiivsete, eesti maaühiskonna vajadusi arvestavate kihelkonnakoolist kõrgemate õppeasutuste avamise institutsionaalsed probleemid. Koolmeistrite ja kihelkonnakooli õpetajate algatatud Aleksandrikooli mõtte arendas J. Hurt eestikeelsete maakonnakoolide kavaks.

Oluliseks veelahkmeks rahvusliku liikumise juhtide vaadetes oli talurahvakooli alluvuse küsimus: kas koole peaks juhtima regionaalselt või riiklikul tasandil? Ühed leidsid, et kohalik koolivalitsus, ehkki selle komplekteerimisviis oli seisuslikult, ärkamisajast alates ka rahvuslikult diskrimineeriv, oli eestlaste jaoks sellal siiski sobivam kui vene haridusametnike võimutsemine. Teised pidasid vajalikuks, et riik lammutaks kehtiva süsteemi ja vabastaks koolid aadli ning kirikutegelaste kontrolli alt. 1864. aasta suurmärgukirjas väljendati oma ootusi talurahvakooli alluvuse kohta sõnaselgelt: need koolid paluti võtta Venemaa Rahvaharidusministeeriumi süsteemi. See tähendas otsesest väljakutset kohalikele võimudele, kellele koolide senine kuulumine Siseministeeriumi alla kindlustas laia otsustamisõiguse rahvahariduse üle.

Koolide Rahvaharidusministeeriumile allutamise mõtet ei toetanud kaugeltki kõik rahvusliku liikumise tegelased. Paljud ei uskunud, et “kroonu alla minek” lahendab eestlaste haridusprobleemid. Suurem konsensus valitses kavandatava Eesti Aleksandrikooli viimati nimetatud ministeeriumi süsteemis avamise osas. Ühest küljest julgustas eesti tegelasi Rahvaharidusministeeriumi eelistama tõsiasia, et saksakeelsed koolid töötasid selle ministeeriumi all edukalt, säilitades ka saksa rahvusliku suunitluse. Teisest küljest nähti, et õigeusu talurahvakoolide viimine Rahvaharidusministeeriumi võimkonda (1873) ei aidanud nende koolide viletsat olukorda kuigi palju parandada.

1881. aasta 17 eesti seltsi suurmärgukirjas keiser Aleksander III valitsusele väljendati sügavat rahulolematust kohaliku koolivalitsuse suhtes. Koolide vabastamist selle alt otsesõnu nõudmata anti siiski mõista, et kehtiv kord on kõlbmatu. Talurahvakooli tulevane alluvus jäeti aga lahtiseks. Rahvaharidusministeeriumi enam ei mainitudki, mida ei saa pidada juhuslikuks seigaks. Ei esitatud mingisugust omapoolset ettepanekut. Kirjanduses sageli esinev seisukoht, nagu olnuksid 1864. ja 1881. aasta suurmärgukirjas haridusalased nõudmised kattuvad, ei pea paika. C. R. Jakobsoni ei paelunud Vene maaomavalitsuskord (semstvo) kui niisugune tervikuna. 1881. aasta suurmärgukirjas taotleti semstvoseadusest osasaamist, mitte kogu süsteemi laiendamist Läänemere provintssidesse. Samuti ei taotletud märgukirjades vene koolitüüpide asutamist Eestis. Kõhklus vene institutsioonide sobivuse suhtes on ilmne. Kuidas uus kooli alluvussuhe pidanuks suurmärgukirja autorite meelest täpsemalt toimima, jääb aga selgitamist ootavaks küsimuseks. C. R. Jakobsoni töödes võib leida vihjeid eestlaste oma kooli juhtimisorgani vajadusele: juba 1870. aastal kirjutas ta koolmeistrite komiteest, mille otsused kinnitanuks riigivalitsus.

Rahvakooli subordinatsiooni muutmine, mida 1860. aastate reformide optimistlikus õhkkonnas esitasid eestlased oma pöördumises riigivalitsusele ilmselt lootusrikkalt ja tõsimeelselt, omapoolseid tingimusi esitamata, omandas hiljem paljude rahvusliku liikumise aktivistide jaoks taktikalise võtte iseloomu. Vajati riigi toetust, milleta pole ühelgi maal moodsat haridussüsteemi loodud, samas ei tahtud jääda selle passiivse, kaasarääkimisõigusega vastuvõtja rolli. Kui J. Hurt 1881. aasta suurmärgukirjale alla ei kirjutanud, tegi ta seda ohutundest ja oma veendumuste sunnil. Siin vaadeldavates küsimustes ühtaegu utopistlik ja konservatiivne Hurt leidis, et balti luteri kirikul seisab ees möödapääsmatu lahknemine eesti ning läti rahvakirikuks. Selle järel oluks rahva, kooli ja kiriku vahekorra uuenemine paratamatu. Evolutsiooniline areng ei osutunud aga võimalikuks. Traditsioonilise seisusliku talurahvakasvatuse oli riik soostunud jätma balti aadli hooldeks, n-ö kohalikuks asjaks, riigialama kasvatamist impeeriumi paradigmat, mis valitsuse jaoks aktualiseerus eriti pärast vene talurahva pärisorjusest vabastamist 1861. aastal, enam mitte. 1885. aastal allutati Läänemere provintside luterlikud talurahvakoolid ja õpetajate seminarid Rahvaharidusministeeriumile ning peagi kehtestati neis vene õppekeel. Eestikeelse alternatiivse koolisüsteemi loomise eesmärk kaotas ilmselgelt reaalse pinna, sest Eesti Aleksandrikoolgi avati venekeelsetena (1888). Valupunktiks eesti ühiskondlikus teadvuses kujunes 200 aastat püsinud emakeelse algõpetuse kaotamine.

Tütarlaste koolitamise osas lähtusid nii C. R. Jakobson kui J. Hurt rahvuslikust ja talumajanduse huvist. Seda haridusvaldkonda pidasid nad mõlemad ülitähtsaks, kujuures naise loomulikuks tegevussfääriks pidi jääma perekond ja kodu. Hurda meelest oli igas kihelkonnas tingimata tarvilik tütarlaste kihelkonnakool, sellest kõrgemate (tütarlaste maakonnakoolide) asutamist ei pidanud ta aktuaalseks ülesandeks. Nii kavandas Hurt tütarlaste emakeelse hariduse poeglaste omast vähemalt esialgu astme võrra madalamana. Kindla kursi just tütarlaste eestikeelsele gümnaasiumiharidusele võtsid järgmise põlvkonna rahvuslased Villem Reiman, Jaan Tõnisson jt ning viisid selle 1906. aastal ka ellu.

Arvestades, millist osa linnad eestluse arengus juba ärkamisajal etendasid, kõnelemata tähtsusest, mille need omandasid sajandivahetuseks, oli vähene huvi linnaeestlaste, sh väikekodanluse ja vabrikutöölise hariduse vastu lühinägelik. Kutsehariduse vallas arendas C. R. Jakobson mõtteid talurahva ja randlaste põllutöö-, merendus- ning käsitööharidusest. Hurt huvitus eeskätt emakeelsest eriharidusest, mis edendanuks talurahva sotsiaalkultuurilist elu.

Rahvakooli uuendamise taotlus läbis kogu ärkamisaja ideestikku. Eesti rahvuslasi iseloomustas kõrge hinnang saksa haridusele ja teadusele, Läänemere provintside saksakeelsetele gümnaasiumidele ning Tartu ülikoolile. Arvamus saksa õppekeelega madalama astme koolidest, eriti eraalgkoolidest, käsitöö- ja õmbluskoolidest, oli negatiivsem, tihti alavääristav. Taotleti kogukondade sõnaõiguse laiendamist rahvakooli küsimustes. C. R. Jakobsoni ettevaatlikult väljaöeldud eestlaste oma kooli juhtimisasutuse mõte leidis aga laiema kõlapinna alles 20. sajandi algul, kui sõnavabadus avarus ja paljude inimeste meeli valdas Eesti poliitilise autonoomia idee.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud HTM-i sihtfinantseeritava teadusteema SF0130038s09 raames.

FOLK SCHOOL'S INSTITUTIONAL PROBLEMS IN ESTONIAN IDEOLOGY OF THE NATIONAL AWAKENING ERA (BETWEEN THE 1860S AND MID-1880S)

Väino SIRK

The educational system of the Baltic provinces in the 19th century before violent Russification was a specific multilingual part of the German educational area that spread in Eastern and North Europe over state borders. In towns nearly all schools from elementary schools up to Tartu University used German as the language of instruction; the estate Baltic peasant school used Estonian or Latvian. The real supreme authority over the Baltic peasant school belonged to the Baltic knighthoods and the consistories of the Lutheran Church.

In the 1860s, in connection with the national awakening, the idea that society (i.e. people) must have the right to solve its educational problems itself spread among Estonians and Latvians. All Estonian leaders of the time of the emerging national movement were active in the development of educational ideology.

This article examines two principal institutional problems of that time: firstly the questions of subordination and guidance of the peasant school, and secondly development of the folk school system according to needs of strengthening Estonian society. The paper focuses on opinions and activities of prominent leaders of the national movement C. R. Jakobson, J. Hurt and others, as well as on educational proposals in the memorandums of Estonian rural townships and societies to the Russian imperial government in 1864 and 1881. Comparing the requests of two memorandums, the author points out essential differences. In 1864 Estonians strove explicitly for subordination of peasant schools to the authority of the Russian Ministry of Education, in 1881 not any more. Now the applicants attached great importance only to the removal of Estonian peasant school (village schools and parish schools) from under the control of Baltic German big landowners and clergy and to greater emphasis on Russian as a subject in the schools. It was not incidental. Estonians did not appreciate the Russian school types (for example ministerial schools). Hesitation with regard to Russian institutions was now obvious. For comparison: introduction of the Russian *zemstvo* as model to the Baltic provinces was deemed likewise impossible by numerous Estonian activists.

The central cultural aim of the national awakening was to raise the educational level and the national consciousness of the Estonian people. Therefore Estonian national leaders stressed the need for educational institutions with instruction in Estonian that could offer a higher level of education than parish school. Hurt

proposed the foundation of district schools (*maakonnakool*) with instruction in Estonian in order to train rural township officials and teachers for village schools.

As the language of instruction in town elementary schools was mostly German, access of Estonians living in towns to these schools was hindered. For that reason Jakobson and Hurt required the establishment of Estonian folk schools also in towns.

In the 1880s severe Russification of primary, secondary and higher education started in the Baltic provinces. Lutheran peasant schools and teacher training seminars were placed under the authority of the Russian Ministry of Education and Russian became everywhere the language of instruction. Ideas to increase people's rights in the sphere of education in those conditions turned into absurd. The educational strivings and dreams of the Estonian national movement were destined to failure. Nevertheless the Estonians had obtained valuable experience in common action and communication with the imperial authorities.

The above-mentioned educational aims became topical again at the beginning of the 20th century in connection with a powerful rise of the social activity of Estonians and the demand for Estonian national autonomy.